

Deseta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem
**STRADANJE SRBA, JEVREJA, ROMA I OSTALIH
NA TERITORIJI BIVŠE JUGOSLAVIJE**

**ZBORNİK RADOVA
Knjiga 2**

27. januar 2023. Beograd

Tenth Scientific Conference with International Participation
**SUFFERING OF SERBS, JEWS, ROMA AND
OTHERS IN THE FORMER YUGOSLAVIA**

**PROCEEDINGS
Volume 2**

January 27th 2023, Belgrade

Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo
Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Beograd

Fakultet za poslovne studije i pravo
Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Beograd

Institut za srpsku kulturu
Priština - Leposavić

Fakultet za poslovne studije i pravo
Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo
Univerziteta „Union - Nikola Tesla“, Beograd
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

Deseta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem

**STRADANJE SRBA, JEVREJA,
ROMA I OSTALIH NA TERITORIJI
BIVŠE JUGOSLAVIJE**

Zbornik radova

Knjiga 2

Beograd, Republika Srbija 2023

Izdavač

Fakultet za poslovne studije i pravo,
Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, Republika Srbija

Suizdavači

Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo,
Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, Republika Srbija
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

Za izdavača

Prof. dr Milan Radosavljević, dekan Fakulteta za poslovne studije i pravo

Odgovorni urednici

Prof. emeritus dr Života Radosavljević,
Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerziteta „Union – Nikola Tesla“ u Beogradu, Srbija

Prof. dr Dragan Tančić,

Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija

Doc. dr Viktorija Rjapuhina,

Institut za srpski jezik i komunikacije,
Belgorodski državni tehnološki univerzitet Šuhov, Rusija

Dizajn korica

Pavle Nikolić

Priprema za štampu

Dušan Stamenović

Štampa

Štamparija Draslar List, Beograd

Godina

2023.

Tiraž: 100

Redakcija

Fakultet za poslovne studije i pravo,
Jurija Gagarina 149A, Staro sajmište 29
11070 Novi Beograd
Telefon: +381 11 31 31 246
mejl: holokaust.sajmiste@fsp.edu.rs
www.fsp.edu.rs

ISBN 978-86-6102-118-3

Faculty for Business Studies and Law in Belgrade
Faculty for Information Technology and Engineering
University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade
Institute for Serbian Culture Priština - Leposavić

*The Tenth Scientific Conference
with International Participation*

**SUFFERING OF SERBS, JEWS,
ROMA AND OTHERS IN THE FORMER
YUGOSLAVIA**

Proceedings

Volume 2

Belgrade, Republic of Serbia, 2023

NAUČNI ODBOR SCIENTIFIC COMMITTEE

1. Prof. dr Milan Radosavljević, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
2. Prof. dr Maja Anđelković, Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Information Technology and Engineering, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
3. Prof. dr Milan Milošević, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
4. Prof. dr Branko Tešanović, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
5. Prof. dr Božidar Forca, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
6. Prof. dr Željko Simić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
7. Prof. dr Miodrag Gordić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
8. Prof. dr Dragoljub Sekulović, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
9. Prof. dr Dragana Radosavljević, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
10. Prof. dr Ana Opačić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
11. Prof. dr Zoran Pešić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
12. Prof. dr Milan Vemić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
13. Prof. dr Suzana Pajić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
14. Prof. dr Vera Krmpot, Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Information Technology and Engineering, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia

SUFFERING OF SERBS, JEWS, ROMA AND OTHERS IN THE FORMER YUGOSLAVIA
The Tenth Scientific Conference with International Participation
(Book of Proceedings)

---

15. Doc. dr Jovan Šarac, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
16. Doc. dr Dragana Barjaktarević, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
17. Doc. dr Milijana Danevska, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
18. Doc. dr Vladan Stanković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
19. Doc. dr Jovana Tomić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
20. Doc. dr Mirza Totić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
21. Doc. dr Vinko Pandurević, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
22. Doc. dr Zvezdan Radojković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
23. Prof. dr Dragan Tančić, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
24. dr Jasmina Ahmetagić, naučni savetnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
25. dr Dragana Janjić, naučni savetnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
26. dr Marija Jeftimijević Mihajlović, viši naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
27. dr Vesna Zarković, viši naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
28. dr Ivan Becić, viši naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
29. dr Ivana Ženarju Rajović, viši naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
30. dr Mirjana Bečejski, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
31. dr Ana Stišović Milovanović, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
32. dr Zvezdana Elezović, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu, Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
33. dr Aleksandar Pavlović, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu, Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia

STRADANJE SRBA, JEVIJE, ROMA I OSTALIH NA TERITORIJI BIVŠE JUGOSLAVIJE

Deseta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem

(Zbornik radova)

---

34. Prof. dr Olja Arsenijević, Institut za srpsku kulturu, Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
35. Prof. dr Edita Kastarović, Fakultetu za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd, Srbija / Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Serbia
36. Prof. dr Božidar Otašević, Kriminalističko – policijski univerzitet, Beograd, Srbija / University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, Serbia
37. Prof. dr Balša Kaščelan, Pravni Fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, Crna Gora / Faculty of Law, University of Montenegro, Podgorica, Montenegro
38. Prof. dr Vanda Božić, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Univerzitet „Privredna Akademija“, Novi Sad, Srbija / Faculty of Law for Commerce and Judiciary, University „Business Academy“, Novi Sad, Serbia
39. Prof. dr Marko Milović, Pravni fakultet, Megatrend Univerzitet, Beograd, Srbija / Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade, Serbia
40. Prof. dr Yuriy Doroshenko, Fakultet za ekonomiju i menadžment, Belgorodski državni tehnološki univerzitet Šukov, Belgorod, Rusija / Institute of Economics and Management, Belgorod State Technological University named after V.G. Shukov, Belgorod, Russia
41. Prof. dr Alexios Panagopoulos, Međunarodna slovenske akademije nauka, obrazovanja, umetnosti i kulture, Moskva, Rusija / International Slavic Academy of Sciences, Education, Arts & Culture, Moscow, Russia
42. Prof. dr Cvetko Smilevski, Poslovna akademija Smilevski, Skoplje, Republika Severna Makedonija / Business Academy Smilevski, Skopje, Republic of North Macedonia
43. Prof. dr Polona Šprajc, Fakultet organizacionih nauka, Univerzitet u Mariboru, Slovenija / Faculty of Organizational Sciences, University of Maribor, Slovenia
44. Prof. dr Almin Dautbegović, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina / Faculty of Criminology, Criminology and Security Studies, University in Sarajevo, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
45. Prof. dr Boris Damjanović, Banja Luka Koledž, Banja Luka, Bosna i Hercegovina / Banja Luka College, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina
46. Doc. dr Aleksandra Karceva, Centar za rusko-slovensku međukulturnu interakciju, „Univerzitet pri Interparlamentarnoj skupštini EurAsEc“, Sankt Peterburg, Rusija / Center for Russian-Slavic Intercultural Interaction, «University under the Interparliamentary Assembly of EurAsEc», Saint Petersburg, Russia
47. Doc. dr Tatyana Sobolieva, Kijevski nacionalni ekonomski univerzitet Vadim Getman, Kijev, Ukrajina / State Higher Education Establishment Vadym Hetman Kyiv National Economic University, Kyiv, Ukraine
48. Doc. dr Marjan Marjanović, Institut za procjenu rizika i kritičnu infrastrukturu, Podgorica, Crna Gora / Institute for risk assessment and critical infrastructure Podgorica, Montenegro
49. Doc. dr Sergej Uljanov, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Beograd, Srbija / Ministry of Interior, Belgrade, Serbia
50. dr Danijel Vojak, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska / The Institute of Social Sciences “Ivo Pilar”, Zagreb, Croatia
51. dr Veljko Đurić Mišina, istoričar, Beograd, Srbija / historian, Belgrade, Serbia
52. dr Nenad Antonijević, istoričar, muzejski savetnik, Beograd, Srbija / historian, museum advisor, Belgrade, Serbia

ORGANIZACIONI ODBOR ORGANISING COMMITTEE

1. Vladana Lilić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
2. Bojan Zdravković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
3. Daniela Kuzmanović, Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Information Technology and Engineering, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
4. Vladimir Vrhovšek, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
5. Ena Todorović, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
6. Milica Kastratović, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
7. Janko Reko, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
8. Aleksandra Podnar, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
9. Marija Travica, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
10. Milivoje Kuzmić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
11. Prof. dr Nevena Krasulja Utović, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
12. Prof. dr Dejan Ilić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia

SUFFERING OF SERBS, JEWS, ROMA AND OTHERS IN THE FORMER YUGOSLAVIA
The Tenth Scientific Conference with International Participation
(Book of Proceedings)

---

13. Prof. dr Lazar Cvijić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
14. Prof. dr Gordana Đuretić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
15. Doc. dr Aleksandar Anđelković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
16. Doc. dr Ljupka Petrevska, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
17. Doc. dr Dušan Lukić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
18. Doc. dr Milan Janković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
19. dr Ana Mumović, viši naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
20. dr Ena Mirković, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
21. dr Jasmina Knežević, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
22. dr Jovan Simijanović, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
23. dr Petar Ristanović, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
24. dr Marina Mijatović, istraživač - saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
25. Prof. dr Nenad Perić, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
26. Sena Mihajlović Milošević, stručni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
27. Milena Šljivić, stručni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
28. Ivana Ralović, stručni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
29. Filip Obradović, istraživač - saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
30. Zorana Čupić, istraživač - saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
31. Uroš Đurković, istraživač pripravnika, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
32. Jovana Suvajdžić, istraživač pripravnika, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia

SADRŽAJ / CONTENT

NAUČNI ODBOR SCIENTIFIC COMMITTEE	5
ORGANIZACIONI ODBOR ORGANISING COMMITTEE	9
PREDGOVOR	15
FOREWORD	23
POGROM - MASAKR SRBA NA DRINI U PRVOJ POLOVINI 1942. GODINE	31
THE POGROM - MASSACRE OF SERBS ON THE DRINA IN THE FIRST HALF OF 1942	34
<i>Vinko Pandurević, Ena Todorovic</i>	
NACIONALNI OTPOR, ODMAZDA I JEVREJSKE ZAJEDNICE U REGIONU ZAPADNE MAKEDONIJE U GRČKOJ	65
NATIONAL RESISTANCE, RETALIATIONS AND JEWISH COMMUNITIES IN THE REGION OF WESTERN MACEDONIA, GREECE	67
<i>Michail Pappas</i>	
НЕКОЛИКО СВЕДОЧЕЊА О ПОЛОЖАЈУ КОЛОНИСТА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	75
SEVERAL TESTIMONIES ABOUT THE POSITION OF COLONISTS IN KOSOVO AND METOHIJA IN THE SECOND WORLD WAR ...	77
<i>Александар Павловић</i>	
PODSTICANJE SVESNOSTI O HOLOKAUSTU KOD PRIPADNIKA DIGITALNIH GENERACIJA	91
PROMOTING HOLOCAUST AWARENESS AMONG MEMBERS OF THE DIGITAL GENERATIONS	93
<i>Dragana Radosavljević, Dušan Lukić, Milan Radosavljević</i>	
ФИЛМСКО ПРИПОВЕДАЊЕ И ПРИКАЗИВАЊЕ СТРАДАЊА У ЛОГОРУ: ЗАВЕШТАЊЕ И ДАРА ИЗ ЈАСЕНОВЦА	101

FILM NARRATION AND PRESENTATION OF THE SUFFERING
IN THE CAMP: THE LEGACY AND DARA OF JASENOVAC 103

Ивана Раловић

РАТНИ ЗЛОЧИНИ БУГАРА НАД СРБИМА У МОРАВСКОЈ
ВОЈНО-ИНСПЕКЦИОНОЈ ОБЛАСТИ
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 115

THE WAR CRIMES OF THE BULGARIANS AGAINST THE SERBS
IN THE MORAVIAN INSPECTION DISTRICT
IN THE FIRST WORLD WAR 117

Драјољуб Секуловић, Божидар Форца, Милан Николајевић

СТРАДАЊЕ И ИЗБЕГЛИШТВО У КРАЉЕВУ ТОКОМ
ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА 131

SUFFERING AND REFUGE IN KRALJEVO DURING
THE SECOND WORLD WAR 133

Јован Симијановић, Марина Мијајковић

РЕКОНСТРУКЦИЈА СЕЋАЊА ОБИЧНИХ ЉУДИ О ЖИВОТУ
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ
ЈУГОСЛАВИЈИ 153

RECONSTRUCTION OF MEMORIES OF ORDINARY PEOPLE
ABOUT LIFE IN KOSOVO AND METOHIJA IN SOCIALIST
YUGOSLAVIA 155

Милена Шљивић

POLITIKOLOŠKI I KRIVIČNOPRAVNI ASPEKTI GENOCIDA 167

POLITICAL AND CRIMINAL LEGAL ASPECTS OF GENOCIDE 170

Dragan Tančić, Vanda Božić

OSAMDESET GODINA OD POGROMA I PROGONA
BITOLJSKIH JEVREJA 185

EIGHTY YEARS FROM THE POGROM AND THE PERSECUTION
OF THE JEWS FROM BITOLA 187

Marjan Taniševski

ZAOŠTAŠTINA KRIVIČNOG GONJENJA PRED MEĐUNARODNIM
VOJNIM TRIBUNALOM U NIRNBERGU 201

THE LEGACY OF THE CRIMINAL PROSECUTION BEFORE THE INTERNATIONAL MILITARY TRIBUNAL IN NUREMBERG.....	203
<i>Mirza Totić</i>	
DECA MAJKE KNEŽPOLJKE.....	221
CHILDREN OF „Majka Knežpoljka“.....	223
<i>Jasmina Tutunović – Trifunov</i>	
INTEGRACIJA METODOLOGIJE ISTRAŽIVANJA MENADŽMENTA I DEMOGRAFIJE: OMOGUĆAVAJUĆI I OGRANIČAVAJUĆI FAKTORI RAZVOJA JEVIJEJSKE ETNIČKO-KONFESIONALNE ZAJEDNICE U REPUBLICI SRBIJI.....	231
INTEGRATION OF MANAGEMENT AND DEMOGRAPHY RESEARCH METHODOLOGY: ENABLING AND LIMITING FACTORS OF THE DEVELOPMENT OF THE JEWISH ETHNO-CONFESSIONAL COMMUNITY IN THE REPUBLIC OF SERBIA	233
<i>Milan Vemić</i>	
STRADANJE ŠPANSKIH JEVIJEJA (SEFARDA) IZ NIŠA I PIROTA ZA VREME DRUGOG SVETSKOG RATA	253
SUFFERING OF THE SPANISH JEWS (SEPHARDIM) FROM NIS AND PIROT DURING THE SECOND WORLD WAR.....	255
<i>Milena Vidosavljević</i>	
IZ POVIJESTI PROGONA ROMA U ZEMLJAMA OKUPIRANE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA	265
FROM THE HISTORY OF THE PERSECUTION OF THE ROMA IN THE COUNTRIES OF THE OCCUPIED KINGDOM OF YUGOSLAVIA DURING THE SECOND WORLD WAR.....	267
<i>Danijel Vojak</i>	
МАСОВНИ ЗЛОЧИНИ НАД СРБИМА, НА ТЕРИТОРИЈИ БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ИМЕ ЧЕГА? ЗАШТО?.....	293

MASS CRIMES AGAINST SERBS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA IN THE NAME OF WHAT? WHY?	295
<i>Jovo C. Vučković</i>	
PORICANJE HOLOKAUSTA - PRAVNO INSTITUCIONALNI PRISTUP	309
HOLOCAUST DENIAL - A LEGAL INSTITUTIONAL APPROACH ...	311
<i>Bojan Zdravković, Maja Anđelković, Života Radosavljević</i>	
МАНАСТИР РАКОВИЦА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	325
THE RAKOVICA MONASTERY IN THE SECOND WORLD WAR	327
<i>Ивана Женарју Рајовић, Пејтар Ристићановић</i>	
BIBLIOGRAFIJA (2014–2023)	335
<i>Nikolina Milovančević</i>	

ФИЛМСКО ПРИПОВЕДАЊЕ И ПРИКАЗИВАЊЕ СТРАДАЊА У ЛОГОРУ: ЗАВЕШТАЊЕ И ДАРА ИЗ ЈАСЕНОВЦА

Ивана Раловић

Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, Република Србија,
ralovic@gmail.com

Апстракт: Рај је организован око две осе – дуометражној документарној филма *Завештање Ивана Јовића* (2016) и дуометражној ираној филма *Дара из Јасеновца* Предраја Анђонијевића (2020). Циљ је да се испита како се новија српска филмографија повезује с међународним расправама о култури сећања и како се носи с дужношћу чувања нараштва о Холокаусту.

Филм *Завештање* окупио је последње сведоке који су молили да поговоре о ужасима (*Placeholder2*) логора Независне државе Хрватске у Друтом светском рату. Настајао пет година, филм је базиран на материјалима архиве од близу стогодишњу сведочења и 450 сати снимљених личних прича људи који су преживели стравотне логоре. Сећање једне генерације сачувано је од заборавља, са њим свешћу да ускоро неће бити оних који су преживели НДХ логоре да о страдању просведоче. Страдање Срба под усташком влашћу у Хрватској заштитимо и с групом стравотних филмских сценарија. Филм *Дара из Јасеновца* такође је утемељен на догађајима на основу аутентичних сведочанстава преживелих логораша, али представљен као рајна породична мелодрама кроз стравотну судбину једне девојчице и њене породице. Аутори су исказали одимну трагу да би створили филм који говори о најстрашнијем злочину почињеном над српским народом. Овај филм био је међа општрих иностраних критика и уидао је у честу непримерене идеолошке осуде, које нису биле применљиве на форму Јовићевог *Завештања*.

Кроз анализу два филма, ова студија указује на етичке и уметничке изазове представљања страдања и умирања у логорима, те показује на које начине филм одговара на ове изазове. Али поред ова два одговора, дајимо се и хибридизацијом документарној и ираној материјала, те Вајтховим (*Hayden White*) појмом историографије.

Теоријска илајформа обухваћа интердисциплинарне радове о Холокаусту (Адорно / Theodor Adorno; Де Прес / Terrence Des Pres, Славој Жижек, Невена Даковић, Алаида Асман / Aleida Assmann), са посебним освртом на дебају о етици рејзениције у сјрези са онџолоџијом медија (Ривет / Jacques Rivette, Серџа Данеа / Serge Danet, Нина Михаљинац), џоџом џисање Алеиде Асман о моралном сведоку, жрџиви-сведоку Фелман и Лауб (Shoshana Felman, Dori Laub).

Кључне речи: *документарни филм, иџрани филм, лоџор, Холокауст / Шоа, Јасеновац, сведок, докуфикција, историофџија.*

FILM NARRATION AND PRESENTATION OF THE SUFFERING IN THE CAMP: *THE LEGACY* AND *DARA OF JASENOVAC*

Ivana Ralović

Institute of Serbian Culture Priština – Leposavić, Republic of Serbia,
ralovic@gmail.com

Abstract: The work is organized around two axes – the feature-length documentary *The Legacy* by Ivan Jović (2016) and the feature-length film *Dara from Jasenovac* by Predrag Antonijević (2020). Our aim is to examine how recent Serbian filmography interrelates to international debates on the culture of remembrance and in what manner it deals with the duty of preserving the Holocaust narrative.

The film *The Legacy* gathered the last witnesses who could speak about the horrors of the camps in the Independent State of Croatia during the World War II. Five years in the making, the film is based on material from an archive of close to a hundred testimonies and 450 hours of recorded personal stories of people who survived the horrors of the camp. The memory of one generation remains preserved from oblivion, with full awareness that soon there will be no survivors of NDH camps to testify about the suffering. The suffering of Serbs under Ustasha rule in Croatia is also found on the other side of the film spectrum. The film *Dara of Jasenovac* is also grounded on events based on authentic testimonies of survivors of the camp, but presented as a war family melodrama through the terrible fate of a girl and her family. The authors have researched extensive materials to create a film that tells the story of the most horrific crime committed against the Serbian people. This film was the target of harsh foreign criticism and fell into often inappropriate ideological condemnations, which were not applicable to the form of Jović's film *The Legacy*.

Through an analysis of the two films, this study points to the ethical and artistic challenges of presenting the suffering and dying in the camps, and shows how the films respond to these challenges. But in addition to these two answers,

we also deal with the hybridization of documentary and feature material, and with White's (Hayden White) notion of historiography.

The theoretical platform includes interdisciplinary works on the Holocaust (Theodor Adorno; Terrence Des Pres, Slavoj Žižek, Nevena Daković, Aleida Assmann), with special reference to the debate on the ethics of representation in conjunction with the ontology of the media (Jacques Rivette, Serge Danet, Nina Mihaljinac) then the writings of Aleida Assmann about the moral Witness and Victim-Witness by Felman and Laub (Shoshana Felman, Dori Laub).

Keywords: documentary film, feature film, camp, Holocaust/Shoah, Jasenovac, witness, docufiction, historiopathy.

УВОД

Алаида Асман нас подсећа да је 1986. године вођена дебата међу немачким историчарима и интелектуалцима у немачким новинама и часописима о примереном приказивању Холокауста.¹ „U srcu kontroverze stajala je alternativa historizacija ili sakralizacija. Treba li holokaust vratiti istoričarima i na taj način ga smestiti u univerzalistički arhiv nauke, ili on treba da bude usidren u kolektivnom pamćenju?” (Asman, 2011, str. 54). Вишедеценијски рад институција на развоју метода и приступа образовања о Холокаусту нуде препоруке, инструкције, предлоге како приповедати Холокауст. Али историја приповедања Холокауста показује скоро осамдесет година немоћи да разумемо га и једни другима објаснимо.

Јасеновац је у кругу тема о Холокаусту означен као место највећег страдања Срба у оквиру геноцида који је извршен над њима, Аушвиц Балкана, како га је одредио Гидеон Грајф, ако не најстрашније онда свакако једно од „најкрвавијих и најмасовнијих људских стратишта свих времена” (Џацић, 1991, стр. 24) и готово да постоји општи консензус истраживача да је реч о најмонструознијем логору у досадашњој људској историји, где су масовнији злочини био праћени с толико „инвентивног садизма” и уживања у масовности изазивања, прозивођења бола (Јовановић, 2016, стр. 106).

У овом раду бавимо се искључиво рецепцијом тих догађаја у нашем времену, и то тако што истражујемо на који начин их се сећамо, на који начин их размењујемо или прећуткујемо, на који начин јавно признајемо и у медијским облицима и наново реконструишемо, на примеру два филма, који ће унеколико показати како се новија српска филмографија повезује с међународним расправама о култури сећања и како се носи с дужношћу чувања наратива о Холокаусту и особито о Јасеновцу. Али, као ни сви претходни покушаји, неће дати једнообразан одговор на питање како представити, приказати, приповедати Холокауст.

Теодор Адорно (Theodor Adorno) у есеју „Критика културе и друштво” (“Kulturkritik und Gesellschaft”) 1955. године исписује можда најпознатију реченицу на ову тему: „pisati pjesmu nakon Auschwitza je barbarstvo” (Adorno T., 1985, str. 232). Песма овде иступа у име творевина духа, а не као еснафска

1 Холокауст/Шоа

работа, „која би на bitно другачији, па чак и 'eklatantniji' начин од своје сабраће по роду, музике на пример, западала у неволје и трпела искушења једног трагичног историјског дешавања” (Krstić, 2006, str. 43). Једанаест година касније у књизи *Негативна дијалектика* (*Negative Dialektik*) Адорно наводи да је можда било погрешно рећи да не треба писати поезију након Аушвица:

„Perenirajuća patnja ima podjednako право на то да се изрази као што онај што га муче има право на крикове; стога је можда било криво рећи како након Аушвица није више могуће писати pjesme. Није, међутим, криво мање културно питање да ли је након Аушвица уопће још могуће живјети, поготову да ли то смије netko tko је само случајно умакао, а по правилу би требао бити смакнут. За наставаљанје таквог живота ипак је потребна хладноћа, темелјни принцип грађанске субјективности, без које Аушвиц не би био могућ: драстична кривња поштеђенога” (Adorno T. , 1979, str. 295).

Иако је чувену изреку Адорно разматрао, образложио и допунио, било би тешко пронаћи академску процену репрезентација Холокауста која се не позива барем успутно на њу, те је, „могло би се тврдити да је наглашено одбацавање уметничке репрезентације која је у њему сложена постигла полемички статус у својој способности да истовремено евоцира сложен спектар дискурса који окружују ову тему” (Copley 2010, 2).²

Холокауст доноси изазов представљању страхаота пред сваки медиј, особито пред филмску уметност коју карактерише посебно етичко и уметничко искушење представљања ових догађаја. Као медиј са више трака (Stam & Raengo, 2005), филм користи речи, звук и покретне фотографске слике, те као „vizuelni mediji најмоћније обликују колективно сећање” (Mihaljinac, 2017, str. 17). Михаљинац скреће пажњу на есеј Астрид Ерл (Astrid Erll)

---

2 „Један од разлога за то је имплицитна тврдња о табуу као етичкој неопходности док се бави Холокаустом у уметности – оцртавање светог простора, о коме би било непоштовање говорити или представљати, као што је унутрашњост гасне коморе. Као таква, етика представљања чини саставни део сваке расправе коју можемо да водимо, а кршење имплицитних начела представљања постаје етичко и уметничко питање. Друга генерација уметника, преживелих и грађана поново је артикулисала конкретна питања која поставља табу када су почели да се приближавају теми: ко има право да говори о Холокаусту? Ко има право да покуша његово представљање? Како можемо етички представљати убијене? Како се можемо позабавити питањем одговорности у послератном свету? Како можемо представљати непредстављиво и говорити неизрециво? Како свет људског може представљати свет нељудског?” (Copley, 2010, p. 2)

„Књижевност, филм и медијалност културног сећања“ (“Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory”), у коме ауторка представља тезу да је културно памћење засновано на комуникацији путем медија, оног основног, усменог говора, и запажа да да је најтипичнији пример ситуација када бабе и деде причају деци о прошлим временима: „Kulturno pamćenje stvara se u okviru različitih medija koji operišu sa različitim simboličkim sistemima: religiozni tekstovi, istorijsko slikarstvo, historiografija, televizijski dokumentarci, spomenici i komemorativni rituali. Astrid Erl se posebno zanima za medije fikcije kao što su romani i igrani filmovi, jer oni imaju moć da oblikuju kolektivno zamišljanje prošlosti, pitajući se šta neke medije (a ne neke druge) svrstava u moćne medije kulturnog sećanja?” (Mihaljinac, 2017, стр. 18).

Текст „О гнусности“ (“De l’abjection [Kapo de Gillo Pontecorvo]”) француског Жака Ривета (Jacques Rivette) који се појавио јуна 1961. године у француском филмском часопису *Cahiers du Cinéma*, говори о филму *Капо* (Kapo, 1960), редитеља Ђила Потенкорва (Gillo Potencorvo), снимљеном годину дана раније у италијанско-југословенско-француској копродукцији, до данас се узима за незаобилазан и релевантан у дискусијама о природи односа етике и естетике филма. Иако је овај филм био кандидат за Оскара 1960. године за најбољи страни филм, те до данас стекао статус класика, он се углавном повезује са Риветовим запажањима и етичким питањима. Ривет је замерио редитељу избор филмске технике. Реч је о кадру у коме се, у тренутку када логорашица Тереза баца на бодљикаву жицу под напоном, аутор одлучује за фар напред како би изнова кадрирао њено мртво тело из доњег ракурса, водећи рачуна да прецизно обухвати и подигнуту руку тако да добије уравнотежену, класичну композицију. Тај мали, сувишни покрет камере озлоједио је Ривета а касније и Сержа Данеа. „Za Riveta, taj 'formalizam' i briga za lepo u trenutku užasne, neshvatljive smrti u koncentracionom logoru, bio je moralno neprihvatljiv” (Velisavljević, n.d.), „zaslužuje samo najdublji prezir” јер редитељ је „u obavezi da razvodnjava, kako bi ono što se usuđuje da predstavi kao 'realnost' bilo fizički podnošljivo gledaocu” (Rivet 40). „Nekim stvarima sme se prići samo sa strahom i drhtanjem; smrt je bez sumnje jedna od njih; i kako da se čovek, u trenutku kada snima nešto tako tajanstveno, ne oseti kao varalica?” (Rivet, 2018, стр. 42). „Potencorvo, opet, niti drhti niti strahuje: ogorčenje koje zbog logora oseća, jeste čisto ideološko” (Dane, 2018, стр. 20). „U Kapu je još bilo moguće zameriti Pontecorvu što je olako ukinuo odstojanje na kojem se trebalo 'držati'. Far je bio nemoralan iz jednog jasnog razloga, što je njega, reditelja, i mene, gledaoca, postavljao tamo gde nismo bili. Tamo gde ja, u svakom slučaju, nisam mogao, niti hteo da budem“ (Dane, 2018, стр. 35).

С друге стране океана, Теренс де Прес (Terrence Des Pres), амерички истраживач познат по свом писању о анатомији живота у логорима смрти и проучавању књижевности Холокауста, у есеју "Holocaust *Laughter?*" 1987. године записује: „Холокаусту треба приступити као свечаном или чак светом догађају, са озбиљношћу која не признаје никакав одговор који би могао прикрити његову огромност или обешчастити његове мртве” (Copley, 2010, p. 4).

Ужасима логора, не може се прићи реалистично, јер је тај ужас толико огроман и Славој Жижек у најновијем интервјуу каже: „Једини приступ који вам остаје је комедија” (Žižek, Peščanik, 2023), а познато је да је раније забележио да за њега филм *Život je lep* (*La vita è bella*, 1997) Роберта Бенинија (Roberto Benigni) даје јединствено решење и својим комичним аспектом боље пристаје теми холокауста него озбиљни покушаји, „nego pseudoozbiljni pokušaji” (Žižek, 2008, str. 60) у које он сврстава *Шиндлерову листу* (*Schindler's List*, Steven Spielberg, 1993), јер не оставља сумњу да људско достојанство почива на прекој потреби за очувањем минимума заштитног привида. „Једино што је у томе проблематично јесте алегориски однос између филмске нарације и начина на који се филм обраћа свом гледаоцу: не третира ли Benigni-редателј гледаоце свог филма на исти онај начин на који Benigni-отац унутар филма гради обртамбени фикцијски штит како би трауматичну стварност концентрацијског логора приказао подношљивом” (Žižek, 2008, str. 61). Односно, парафразираћемо Жижека, треба ли аутор да гледаоца третира као децу коју је потребно заштити од ужаса Холокауста „luckastom’ sentimentalnom и забавном фикцијом у којој отац спрашава сина”, као што чини отац у Бенинијевом филму, фикцијом која историјску стварност Холокауста представља иоле подношљивијом.

ЗАВЕШТАЊЕ

Филм *Завештање* део је пројекта невладине организације основане 2012. године под називом Центар за неговање културе сећања „Завештање”. Први део пројекта подразумевао је прикупљање релевантне архивске грађе, важне за каснију музејску и образовну употребу, као и прикупљање видео-сведочанстава људи који су преживели Холокауст и геноцид на територији Независне државе Хрватске у Другом светском рату. Реч је о сведочењу последњих сведока који су могли да проговоре о тим догађајима. Подсетимо се овде речи приређивача књиге *Расправа о геноциду и убиству народа*: „Sigurno је само двоје: прво, нови облици јавног сећања – на

primer u vidu spomenika, memorijalnih centara, muzeja holokausta ili odskora uvedenih dana pomena – sve više postaju normativni sastavni deo politike mnogih država, i, drugo, od izvornih nosilaca sećanja, pre svega onih koji su ostali živi u nacionalsocijalističkim koncentracionim logorima i logorima smrti, u dugledno vreme nijedan više neće biti živ” (Fraj & Knige, 2011, str. VII).

До 2015. године организација је снимила безмало сто сведочења (94). Друга фаза пројекта подразумевала је продукцију документарног филма. Са преко четристо педесет сати једнообразно снимљених аутентичних сведочења у технолошки напредном формату, архива „Завештања” представља најрелевантнију збирку усмене историје о страдању цивила у логорима НДХ и догађајима из Другог светског рата у региону. Сећање једне генерације сачувано од заборавља, на темељу свести да ускоро неће бити оних који су преживели НДХ логоре да о страдању просведоче. Филм Ивана Јовића *Завештање* (2016) организован је као систематична колекцију потресних и катарзичних сведочанстава у виду *документарног* записа. Преживели у њему говоре о процесу депортације и преживљавања у логору Јасеновац и у двострукој су улози, као „жртве (sopstvenog položaja) i сведока (smrti drugih)” (Leković, 2021).

Шошана Фелман (Shoshana Felman) и Дори Лауб (Dori Laub) сматрају да сведочанство представља изношење, рађање и креирање истине, те да онај ко сведочи истовремено продукује истину кроз говорни процес сведочења” (Felman & Laub, p. 16). Речима Алеиде Асман: „U krugu holokausta je, dakako, pojmu 'svedočenja' preživelih ('testimony') pripisana bitno viša vrednost (da ne kažemo da je bio sakralizovan) nego istraživanju usmene istorije, zato što je svedočenje povezano sa posebnom memorijalnom funkcijom. Svedočenje, međutim, nema za cilj da prikaže individualne sudbine i linije socijalnog razvoja koje struka dotle nije registrovala, već je njegov primarni zadatak da dà glas onemelim i ubijenim žrtvama nacionalsocijalizma” (Asman, 2011, str. 55). Сведоке који су проговорили у овом филму сврставамо у ред моралних сведока (Asman, 2011, str. 107), оних који су злочин и насиље искусили на сопственој кожи. „Pošto su, nezaštićeni, bili neposredno izloženi nasilju, ono im se upisalo u telo i dušu. Telo mučenog i traumatizovanog čoveka je trajna pozornica zločonačkog nasilja, a time je istovremeno i 'pamćenje' tih svedoka, koje se ne može otuđiti tako jednostavno kao poruka koju prenosi glasnik.“ (Asman, 2011, str. 110). Морални сведоци нису само „posuda za poruku, nego je sama posuda ovde poruka”, а истина и ауторитет овог сведочанства почивају на „neposrednoj vezi s holokaustom, u neotuđivom telesnom iskustvu nasilja”.

jer тело сведока носи, пише Асман позивајући се на Винтера (Jay Winter) „nevidljivi vodeni žig u imaginarnom pasošu koji je pečatirala sama povest”, а „[k]ao otelotvljenje traumatskog iskustva, oni su u isti mah živi dokaz zločina o kojem izveštavaju” (Asman, 2011, str. 110). Морални сведок не даје своје сведочење унутар суда, „nego u mnogo опшტიјој јавној асени моралне заједнице. [...] Time što izvan sudnice nalaze slušaоce за своје сведочење, сведок и сведокиња перформативно стварају моралну заједницу која сама нема никакав конкретан облик или институцију. Она настаје једино тако што се на њу апелује. Тек преко овог трећег, неучесничког адресата, настаје она апелациона инстанца која ће саслушати повест жртве и overiti њено сведочење” (Asman, 2011, str. 111).

Интервјуисани су остарели људи, који говоре са завидним достојанством и смиреношћу, која додатно долази до изражаја у поређењу са стравичним искуствима о којима сведоче. Преживели сведоци приказани у класичној портретној композицији, у кућном амбијенту, „dok je film vizuelno organizovan tako da se njihovi portreti smenjuju poput kaleidoskopa u cilju izgradnje naracije која прати period 1) pre boravka u logorima, 2) logorski život i 3) život после спаšаванја. Podeljen на ovaj начин, три наративне цeline подражавају представе из „Ciklusa stradanja“ (Put на Golgotu, Boravak на krstu i Skidanje s krsta)” (Leković, 2021).

Према Алаиди Асман, као преживели (‘superstes’), морални сведок сличан је и историјском али и „pristrasnom religijskom сведоку који постаје сведок свих оних који nisu преживели, glas свих оних који су занавек занемели и њиховог избрисаног имена. Zahvaljujući tome што је толико близак смрти и мртвима, његово сведочење не стоји само у знаку оптужбе него и у знаку тузбалце, zbog чега сведочење укључује и ćutanje као nemoć-da-se-govori” (Asman, 2011, str. 107). Пред крај филма *Завештање* постаје јасно да иза већине речи преживелих стоји упорно и дуго ћутање о искуству, о ком, како кажу, нерадо говоре чак и унуцима, а поједини проговарају само за потребе филма.

Редитељ је користио методологију Шоа фондације за интервјуисање сведока, а филм је близак најзначајнијем филму о Холокаусту: вишечасовном остварењу Клода Ланцмана *Шоа* (*Shoah*, Claude Lanzmann, 1985). Критичари су препознали и кроз црно-белу технику аналогију са *Шиндлеровом лисћом* и другим тематски сродним остварењима, те Јовићево Завештање класификовали као „intertekstualni komentar velikog, iако fragmenta/ir(a)nog, narativa о Холокаусту, чiji филмски делови настоје да попуне празне šавове историје” (Leković, 2021). Нема архивских снимака, нема наратора

koji objektivizuje ono što preživeli govore, nema ni историчара који објашњава оно о чему причају. Кроз ланцмановски приступ, без архивских снимака „(čije samo poreklo stoji u ideološkoj suprotnosti sa istinom koja se želi iskazati) i oslanjajući se isključivo na formu intervjuа sa primesom pejzaža stradanja”, филм се „odriče mogućnosti upotrebe bilo kakvog materijala koji mogao biti ideološki manipulisan ili koji bi stavio u други plan svedočenja preživelih” (Leković, 2021).

ДАРА ИЗ ЈАСЕНОВЦА

Дугометражни играни филм Предрага Антонијевића *Дара из Јасеновца* (2020), рађен је као и *Завештање* у црно-белој техници. Третман архивског материјала утиче на жанровско одређење ових филмова. У првом је реч о дугометражном документарном филму, док у другом филму документарна грађа јесте полазиште текста, с том разликом да је коначни резултат фикција саграђена од документа. Документарни је материјал у *Дари из Јасеновца* уткан и неодвојив од фикције, будући да је сценарио плод драматизације усменог сведочења, те га ово преплитање играног и документарног, чини својеврсном докуфикциом.

У чувеном есеју “Historiography and Historiophoty” из 1988, Хајден Вајта (Hayden White) кује термин историофотија да би описао „представу историје и наше промишљање историје у визуелним сликама и филмском дискурсу” (White, 1988, p. 1193). Вајт каже да је историофотија у супротности са историографијом која представља репрезентацију историје у вербалним сликама и писаном дискурсу. За Невену Даковић, „[u] polju vizuelnog, povlašćenu ulogu filma argumentuju podjednako Vajtov termin istoriofotije (historiophoty) i ontološka etičnost filma kao svedočanstva prošlosti”, док сама дефиниција историофотије „demonstrira objedinjavanje objektivnog i subjektivnog; istorijski dokumentovanog, faktografskog narativa i narativa ličnog, subjektivnog sećanja rediteljevih i gledalačkih doživljaja” (Daković, 2020, str. 18).

„Аушвиц Балкана” познат по екстремној бруталности и чињеници да је имао јединствени логор за децу, чини основну поставку приче о Дари и њеном брату. Филмска прича о жртвама и мученицима Јасеновца, првенствено српским женама и деци, исприповедана је из угла и визуре десетогодишње девојчице која је са осталим члановима породице (мајском, оцем и браћом од којих млађи има непуне две године), са осталим мештанима

мирног Поткозарског села током етничког чишћења бива одведена у логор. Мајке и деца превезени су у Стару Градишку, док оца одводе у Доњу Градину. Дара губи своје најближе једног по једног, али остаје прибрана, спасавајући млађег брата Буду по сваку цену, испуњавајући тако заклетву коју је дала мајци. Сценаристкиња филма Наташа Дракулић сматра да говори о најстравичнијем злочину почињеном над српским народом икада, да „говори о злочину који се деценијама заташкавао и прећуткивао” (Дракулић, 2021, стр. 2)

И поред жанровске различитости, реакција јавности на оба филма одређена је распрострањеном друштвеном, историјском и политичком расправом. Критичка рецепција *Даре из Јасеновца* мање је повезана са наративом филма, а више са трауматичном причом. Премда се у овом раду због ограниченог обима нећемо бавити рецепцијом, требало би бар поменути да га критика, особито инострана, није штедела (видети истраживачка запажања Daković, 2022),³ те је упадао у често непримерене идеолошке осуде, које форма Јовићевог *Завештања* није дозвољавала. *Завештање* чак може да послужи у сврху потврђивања фактографије *Даре из Јасеновца* (између осталог, понавља и мотив девојчице са дебом у рукама – братом кога јој је мајка оставила да о њему брине), „*dajući istovremeno legitimnost Dari iz Jasenovca kao svojevrsnom agensu popularne kulture koji funkcioniše kao katalizator aktuelnog, obnovljenog interesovanja za datu temu*” (Leković, 2021).

КА ЗАКЉУЧКУ

Питање с почетка рада како представити, приказати, приповедати Холокауст требало би променити у да ли је могуће представити, приказати, приповедати Холокауст на филму, да ли је могућа његова адекватна уметничка репрезентација. Комплексан проблем представљања предочен је на

---

3 Независно од тога да ли је писано да је реч о „класичном ’паразитском филму’ створеном да служи националним интересима, живећи и искоришћавајући мелодраму Холокауста створеног у холивуду „класичном, званично замишљеном тексту о ’мекој моћи’, чији је циљ ребрендирање Србије у популарним и популистичким препричавањима њене приче о жртви и патњи” (Daković, 2022) примећено је и да вредност овог филма „у упечатљиво исказаној уметничкој истини о јасеновачком злочину” (Јовановић 2021, стр. 6).

самом почетку Ланцмановог филма, у речима сведока да нико то не може да опише, пренесе нити разуме. У играном филму Вудија Алена *Хана и њене сестре* (*Hannah and Her Sisters*, Woody Allen, 1986), приказаном годину дана касније чујемо да разлог што нема одговора на питање „Како је то уопште могло да се догоди?“ јесте у томе што је то погрешно питање. С обзиром на то шта су људи, право је питање „Зашто се то не догађа чешће?“⁴ Стога, спрам окрутности, страхота, страдања, садизма, мучења, убијања (у Јасеновцу је убијано на педесет седам начина које Гидеон Грајф даје на основу записа сведока, лекара у јасеновачком стационару, који је све начини уморства детаљно забележио)... питање адекватне репрезентације можда и не треба постављати већ подстицати све облике уметничког сећања, подсећања, оживљавања, у инат забораву, академском илустровању и лицемерном сентиментализму.

ЛИТЕРАТУРА

- Velisavljević, I. (n.d.). *Nacistički logori u jugoslovenskom igranom filmu*. Preuzeto sa Protiv zaborava: <https://www.protivzaborava.com/wallpaper/nacisticki-logori-u-jugoslovenskom-igranom-filmu/>
- Žižek, S. (2023, Januar 12.). Peščanik. (M. Jovanović, Prevodilac) <https://pescanik.net/intervju-18/>. Preuzeto sa <https://pescanik.net/intervju-18/>
- Žižek, S. (2008). *Pervetitov vodič kroz film*. Zagreb: Biblioteka Tvrđa, Časopis za teoriju, kulturu i vizualne umjetnosti; Hrvatsko društvo pisaca.
- Felman, S. (1991). In an Era of Testimony: Claude Lanzmann's Shoah. U *Yale French Studies* (str. 39–81). New Haven: Yale UP.
- Copley, J. (2010, Autumn). Modes of Representing The Holocaust: A Discussion of the use of Animation in Art Spiegelman's 'Maus' and Orly Yadin and Sylvie Bringas's 'Silence'. *Opticon* 1826(9).
- Dane, S. (2018). *Far u Kapu*. (P. s. Logo-Milutinović, Prev.) Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Rivet, Ž. (2018). O gnusnosti. U S. Dane, *Far u Kapu* (P. s. Logo-Milutinović, Prev.). Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Daković, N. (2020). *Slike bez sećanja: trauma, film, transmisija*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.

4 За више детаља о реплици у филму видети: Krstić, 2018.

- Adorno, T. (1979). *Negativna dijalektika*. (Ž. P. Preveli Nadežda Čaćinović-Puhovski, Prev.) Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- White, H. (1988). Historiography and Historiophoty. *The American Historical Review*, Vol. 93(No. 5 (Dec)), 1193-1199.
- Mihaljinac, N. (2017). Mediji i tvorba sećanja. *Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva*, 26(10), 43-58.
- Џаџић, П. (1991). *Нова устџашка држава?: од Анџе Сџарчевића до Павелића и Туђмана*. Београд: Политика.
- Јовановић, Б. (2016). *Анџројолоџија зла*. Београд: HERAedu.
- Asman, A. (2011). *Duga senka prošlosti: Kultura sećanja i politike povesti. Prevela s nemačkog Drinka Gojković*. Beograd: XX vek, 2011.: XX vek.
- Јовановић, Б. (2021, јануар-јун). Уметничка истина о усташком србождерству, Поводом филма „Дара из Јасеновца”. *КЊИЖЕВНИ МАГАЗИН*, 225(21), str. 5-8.
- Leković, I. (2021, 3 23). *Kameni cvet u filmskom formatu Kritika filma „Zaveštanje“*. Preuzeto sa Filmski centar Srbije: <https://www.fcs.rs/kameni-cvet-u-filmskom-formatu/>
- Felman, S., & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. London – NY: Routledge.
- Fraj, N., & Knige, F. (2011). Podsećanje na zločine: rasprava o genocidu i ubistvu naroda. U F. Knige, & F. Norbert (Urednici). Novi Sad; Beograd: Platoneum; Savez jevrejskih opština Srbije.
- Krstić, P. (2018). Aušvic: skandal za mišljenje ili skandal mišljenja. *Holokaust i filozofija* (str. 198–230). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju,.
- Krstić, P. (2006). Kritička teorija i holokaust. *Filozofija i društvo: zbornik radova*, 1, str. 37-73.
- Adorno, T. (1985). Kritika kulture i društvo. U T. W. Adorno, *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti* (i. i. Čaćinović-Puhovski, Prev., str. 217-232). Zagreb: Školska knjiga.
- Daković, N. (2022, April 21.). *Representing Trauma - Writing the Past Into the Present Through Films*. Preuzeto sa Cultures of History Forum: <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/serbia/representing-trauma-through-films>
- Дракулић, Н. (2021, јануар-јун). Најважнија су сведочанства преживелих, Са Нарашом Дракулић разговарала Сања Милић,. *КЊИЖЕВНИ МАГАЗИН*, 225(21), str. 2-4.
- Stam, R., & Raengo, A. (Urednici). (2005). *Literature and Film: A Guide to the Theory and Practice of Film Adaptation*. Oxford: Blackwell Publishing.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.485(=411.16)(4)"19"(082)

341.322.5(4-12)"19"(082)

316.75"20"(082)

NAUČNA konferencija sa međunarodnim učešćem Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriji bivše Jugoslavije (10 ; 2023 ; Beograd)

Zbornik radova. Knj. 2 / Deseta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriji bivše Jugoslavije, Beograd, 2023. godine ; [odgovorni urednici Života Radosavljević, Dragan Tančić, Viktorija Rjapuhina]. - Beograd : Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet "Union – Nikola Tesla" : Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo, Univerzitet "Union – Nikola Tesla" ; Leposavić : Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, 2023 (Beograd : Draslar List). - 405 str. : ilustr. ; 24 cm

Na spor. nasl. str.: Proceedings. - Tiraž 100. - Str. 15-22: Predgovor / Života Radosavljević. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts. - Sadrži i: Bibliografija 2014-2022.

ISBN 978-86-6102-118-3 (FPSP)

1. Up. stv. nasl.

a) Холокауст -- Европа -- 20в -- Зборници б) Жртве рата -- Југоисточна Европа -- 20в -- Зборници в) Култура сећања -- 21в -- Зборници

COBISS.SR-ID 111142153